General theoretical issues related to electronic or digital evidence: problem and solution

Istam ASTANOV¹, Bakhtiyor KHAMIDOV²

Academy of the Prosecutor General's Office of the Republic of Uzbekistan
Tashkent State Law University

ARTICLE INFO

Article history:

Received June 2021
Received in revised form
20 June 2021
Accepted 15 July 2021
Available online
15 August 2021

Keywords:

electronic proof,
digital proof,
identification, authentication,
image,
hash function.

ABSTRACT

This article provides a scientific analysis of the concepts of electronic or digital evidence. In particular, issues related to the legal and technical characteristics of digital evidence, their collection, storage, verification, transportation and evaluation were investigated. At the same time, the problems and gaps in the practice of national legislation and law enforcement in the field of digital evidence processing are critically considered. Scientifically based ways and criteria for their elimination have been developed.

The article is prepared on the basis of scientific and practical research and opinions of theorists and practitioners conducted in the field of working with digital evidence, as well as technical research.

As a result of the conducted research, the methodological rules for working with digital evidence were analyzed. National legislation, investigative and judicial practice, international experience and practice were studied, and their achievements and shortcomings were justified in the author's conclusions. Based on this, the most optimal criteria for law enforcement entities to collect, verify and evaluate digital evidence were developed.

The article analyzes the problems in this area from a systematic, legal, scientific and methodological point of view and gives the author's conclusions on this issue. At the same time, issues related to ensuring the admissibility of digital evidence, their identification and authentication, verification and evaluation of expert opinions are also covered. Scientifically based proposals and recommendations have been developed for the legislator and the subjects applying it.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Professor, doctor of jurisprudence, Academy of the Prosecutor General's Office of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

² Senior lecturer, Tashkent State Law University, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: Bahtiyor1984bsj@mail.ru.

Жиноят процесси. Криминалистика, тезкор-қидирув ҳуқуқи ва суд экспертизаси. Электрон ёхуд рақамли далилларга оид умумназарий масалалар: муаммо ва ечим

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

электрон далил,
рақамли далил,
идентификация,
аутентификация,
тасвир, хэш функцияси.

Ушбу мақолада электрон ёки рақамли далил тушунчалари илмий-назарий жиҳатдан таҳлил этилган. Хусусан, рақамли далилларнинг ҳуқуқий ва техник хусусиятлари, уларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашга оид масалалар тадқиқ этилган. Шу билан бирга, рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида юзага келаётган муаммолар ҳамда бўшлиқлар танқидий кўриб чиқилган. Уларни бартараф этишнинг илмий асосланган йўллари ва мезонлари ишлаб чиқилган.

Мақола рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида амалга оширилган илмий-амалий тадқиқотлар, назариётчи олимлар ҳамда амалиётчи ходимлар фикр-мулоҳазалари ҳамда техник тадқиқотлар асосида тайёрланган.

Тадқиқот натижасида рақамли далиллар билан ишлаш-нинг услубий қоидалари таҳлил этилди. Миллий қонун-чилик, тергов ва суд амалиёти, илғор халқаро тажриба ва амалиётлар ўрганилган, уларнинг ютуқ ва камчиликлари муаллифлик хулосалари асосида асослаб берилган. Шунга асосан рақамлидалилларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш бўйича қонунни қўлловчи субъектлар учун энг мақбул мезонлар ишлаб чиқилган.

Мақолада соҳада юзага келаётган муаммолар тизимли, ҳуқуқий, илмий-методик жиҳатдан таҳлил этилган, бу юзасидан муаллифлик хулосалари шакллантирилган. Шу билан бирга, рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлаш, уларни идентификация ва аутентификация қилиш, эксперт хулосаларини текшириш ва баҳолашга оид масалалар ҳам ёритилган. Қонун чиқарувчи ва уни қўлловчи субъектлар учун илмий асосланган таклиф ҳамда тавсиялар ишлаб чиқилган.

Общетеоретические вопросы, связанные с электронными или цифровыми доказательствами: проблема и решение

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

электронное доказательство,
цифровое доказательство,
идентификация,
аутентификация,
имейдж, хэш-функция.

В данной статье проанализированы понятия электронных или цифровых доказательств с научно-теоретической точки зрения. В частности, были исследованы вопросы, связанные с юридическими и техническими характеристиками цифровых доказательств, их сбором, хранением, проверкой, транспортировкой и оценкой. Вместе с тем, критически рассмотрены проблемы и пробелы в практике национального законодательства и правоприменения в области цифровой

обработки доказательств. Разработаны научно обоснованные пути и критерии их устранения.

Статья подготовлена на основе научно-практических исследований и мнений ученых-теоретиков и сотрудников-практиков в области работы с цифровыми доказательствами, а также технических исследований.

В результате проведенного исследования были проанализированы методологические правила работы с цифровыми доказательствами. На основе заключений автора изучены и обоснованы национальное законодательство, следственная и судебная практика, международный опыт и практика, их достижения и недостатки.

Исходя из этого, были разработаны наиболее оптимальные критерии для правоприменяющих субъектов по сбору, проверке и оценке цифровых доказательств.

В статье проанализированы проблемы в данной области с системной, правовой и научно-методической точек зрения, в этой связи даны авторские выводы. Вместе с тем, также освещены вопросы, связанные с обеспечением допустимости цифровых доказательств, их идентификацией и аутентификацией, проверкой и оценкой экспертных заключений. Разработаны научно обоснованные предложения и рекомендации для законодателя и правоприменителя.

Рақамли технологияларнинг ривожланиб бориши назария ва амалиётда янги тушунча ва атамаларни жорий этиш билан боғлиқ муаммоларни юзага келтирмоқда. Хусусан, ўтган асрнинг 90-йилларида “компьютер далили” ёки “Интернет далили” атамаларикенг қўлланилган бўлса, бугун “электрон далил” ёки “рақамли далил” тушунчалари ҳамда уларнинг ҳуқуқий мақомини белгилашга оид масалалар ҳуқуқшунос олимлар ўртасида қизғин бахс-мунозаларга сабаб бўлмоқда.

Мазкур тушунча ва атамалардан қонун чиқарувчи субъект ҳамтурли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилишда кенг фойдаланмоқда. Хусусан, ҳукуматимиз томонидан қабул қилинаётган қўллаб қонунва қонун ости ҳужжатларида “Рақамли Ўзбекистон”, “рақамли иқтисодиёт”, “рақамли маркиров-калаш” ёки “электрон рақамли имзо”, “электрон давлат хизматлари”, “электрон маълумотлар”, “электрон ҳарид” ёки “электрон платформа” каби атамаларни учратиш мумкин.

Афсуски, бу борада қонунчиликда айнан қайси атама илмий жиҳатдан тўғри ва асосли эканлигини тасдиқловчи монографик тадқиқотлар мавжуд эмас. Шу маънода, рақамли технологияларга оид атамаларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш ҳамда илмий назарий қоидаларини ишлаб чиқиш ҳуқуқ назарияси ва амалиётидаги тизимли муаммолардан бири деб, ҳисоблаш мумкин.

Мамлакатимизда чоп этилаётган юридик адабиётларда ҳам электрон ёки рақамли далилларнинг жиноят, жиноят-процессуал ва криминалистик жиҳатдан ўрганиш ҳамда тартибга солишга қаратилган назарий асослар етишмайди. Мавжудлари эса маънан эскирган ёки етарлича илмий асосга эга эмас. Ушбу ҳолатлар ҳуқуқ назарияси ва қонун ижодкорлиги фаолиятида юридик атамаларни бир хилда қўллаш билан боғлиқ муаммоларни юзага келтирмоқда. Шу билан бирга, ҳуқуқни қўлловчи субъектлар томонидан процессуал ва услубий хатоларга йўл қўйилишига ҳам сабаб бўлмоқда.

Аслида, ҳар қандай атама илмий жиҳатдан тўлиқ асослаб берилганидан сўнг унга юридик мақом берилиши мақсадга мувофиқдир. Бу борада назария қонун ижодкорлигидан фарқли равишда турли қарашлар ва тушунчаларни тадқиқ этади ҳамда илмий асосланган ҳулосалар беради. Бироқ, норматив ҳуқуқий ҳужжатларни таёрлаш ва қабул қилишда ҳар доим ҳам бундай имконият мавжуд эмас. Шу боис, муаммонинг оптимал ечимини топишда муайян илмий тадқиқотларга эҳтиёж сезилиши, табиий.

Электрон ёки рақамли далилларга оид умумназарий қарашлар

Ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчилар ўртасида “рақамли” ёки “электрон” далил тушунчасини қонунчиликда белгилаш борасида турли хил қарашлар мавжуд. Масалан, **биринчи гуруҳолимлари** “электрон далил” [1. Б. 38, 2. Б. 74, 3. Б. 40, 4. Б. 253, 5. Б. 74.] тушунчасини тўғри деб ҳисоблашади. Хусусан, ҳуқуқшунос олим О.Ш. Пирматов: “электрон далил – техника воситаларидан ва ахборот тизимларидан ҳамда ахборот технологияларидан фойдаланилган ҳолда яратилган, ишлов бериладиган, сақланадиган ҳамда уни идентификация қилиш имкониятини берадиган бошқа реквизитларига эга бўлган фуқаролик суд иши учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган ахборотдир”, деган тушунчани илгари суради.

Шу билан бирга, олим рақамли далиллар тушунчасига ҳам эътибор қаратган. Унинг фикрича, рақамли далил – иқтисодий процессуал ҳуқуқда тараф-ларнинг талаблари ва эътирозларини асословчи ҳолатлар бор ёки йўқлигини суд томонидан аниқлашга асос бўлиб хизмат қиладиган ҳар қандай фактик маълумот ва иқтисодий ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатларни ўзида мужассамлаштирган ҳамда иккилик санок системаси асосида яратилган далил-лардир [6. Б. 38–39].

Олим электрон далил тушунчаси рақамли далилларга нисбатан кенгроқ, деб ҳисоблаган. Бироқ, О.Ш. Пирматов томонидан берилган таърифларда электрон ва рақамли далилларнинг юридик табиати, моҳияти ва уларни бир-биридан фарқловчи хусусиятлари тўлиқ очиқ берилмаган. Бундан ташқари, таърифларда электрон ва рақамли далилларнинг яхлитлигини таъминлашга оид қоидалар мавжуд эмас. Шу боис, ушбу таърифларни тўлиқ деб ҳисоблаб бўлмайди.

А.Н. Балашов, И.Н. Балашова, Д.В. Бахтеев, К.Л. Брановицкий, В.В. Долганичев, В.Б. Вехов, В.Н. Григорьев, А.И. Зазулин, О.А. Зайцев, С.В. Зуев, О.А. Максимов, М.О. Медведева, О.В. Овчинникова, Д.В. Овсянников, П.С. Пастухов ва О.В. Тушканова-ларнинг фикрича, электрон далил суд процессида далил сифатида фойдаланиш мумкин бўлган ҳар қандай электрон шаклда сақланган ахборотдир. Бундай далил турлари ҳар қандай электрон шаклдаги ҳужжатлар, электрон хат ёки бошқа файллар, шунингдек тармоқ ёки интернет провайдерлари томонидан сақланган электрон маълумотлар кўринишида бўлиши мумкин [7. Б. 253–254]. Ушбу олимлар электрон далилни ашёвий далилнинг бири тури сифатида эътироф этишган. Бироқ, таърифдаги “электрон” тушунчаси етарлича илмий асосга эга эмаслиги сабабли, ноўрин қўлланган.

Айрим олимлар жиноят процессида рақамли далилларни мустақил далил тури сифатида белгиланишига салбий муносабат билдирган. Хусусан, Р.И. Оконенко ўз тадқиқотида электрон далил тушунчасини илгари суради. Унинг фикрича, ҳозирда “электрон далиллар” тушунчаси тўғрисида позитив ҳуқуқ категорияси сифатида сўз юритишга эрта. Шу боис, электрон далил – алоҳида далил тури ҳисобланмайди [8. Б. 3].

Шунга ўхшаш фикр П.С. Пастухов тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Олим Россия Федерацияси Жиноят процессуал кодексига янги далил турини (электрон далил) ёки янги манбани (электрон ахборот ташувчи) киритиш шарт эмас, балки “далил” тушунчасини

аниқлаштиришнинг ўзи кифоя қилади, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, маълумотлар электрон шаклда бўлади, бироқ улар анъанавий далиллар-нинг бир тури ҳисобланади [9].

Р. И. Оконенко ва П. С. Пастуховларнинг фикри тўғри деб ҳисобланса, унда процессуал қонунчиликка биноан мазкур далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва баҳолаш мезонлари ҳам (ашёвий ёки ёзма далиллар сингари) бир хил бўлмоғи зарур. Бироқ, рақамли далиллар анъанавий далилларга ҳеч бир мезон бўйича тўғри келмайди. Шу боис, мазкур фикрлар ҳам амалда ўз тасдиғини топмаган.

Иккинчи гуруҳ олимлари эса “рақамли далил” тушунчасини илгари суришмоқда [10. Б. 1153. 11]. Ушбу гуруҳ тарафдорлари Б.З. Каримов, Д.М. Топилдиева, А.Ю. Черданцев, Шон Гудисон, Роберт Девис, Брайн Жексон, Ричард Сеферстейн, Йоган Кесей, Андре Арнес ва бошқалар ҳисобланади.

Шон Гудисон, Роберт Девис, Брайнларнинг фикрича, рақамли далил – шахслар ва ҳодисаларни вақт ва муҳитдаги сабабий боғланишларини аниқлашга қаратилган ахборотдир. Мазкур далиллар кенг миқёсли характерга эга бўлиб, улар ўзига хос таъсирчан, мобил ва моддий далилларга нисбатан махсус тайёргарлик ва воситаларни талаб қилади [12]. Ушбу таъриф умумий хусусиятга эга бўлиб, уни анъанавий далил турларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Шу боис, унда рақамли далилларга хос бўлган хусусиятлар етарлича акс этмаган деб, ҳисоблаш мумкин.

Ричард Сеферстейн рақамли далилларни “1” ва “0” санок тизими орқали сақланадиган, дастур ёки кодда ўрнатилган кўрсатмалар (йўриқнома) орқали чиқариб олинadиган ахборот сифатида таърифлайди. Унинг фикрича, ушбу кўрсатма (йўриқнома)лар орқали фото, матн ёки электрон жадвал шаклидаги ҳар қандай ахборотни яратиш ва сақлаш мумкин. Бундай усулда сақланган далилларни қидириш ва улардан фойдаланиш суд экспертизасини ўсиб боровчи соҳаси ҳисобланади. Мазкур соҳа технологияларни ривожланиши билан доимо ўзгариб туради [13].

Ушбу таъриф рақамли далилларнинг мақбуллиги ва яхлитлигига оид хусусиятларни қамраб олмаган. Шу билан бирга, таъриф амалий характерга эга. Бироқ, назарияда рақамли далилларнинг шакли фақат “1” ва “0” санок тизимидан иборат эмас.

Йохан Кесей (Eoghan Casey) рақамли далиллар ёки электрон далиллар суд процесси томонлари суд муҳокамасида фойдаланиши мумкин бўлган, рақамли шаклда сақланган ёки узатилган ҳар қандай далилий маълумотдир [14], деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, рақамли далилни қабул қилишдан олдин суд унинг релевантлиги (бевосита алоқадорлиги), мақбуллиги ҳамда тақдим этилган нусхани қабул қилиш мумкинлиги ёки асли талаб этилишини аниқлаши лозим [15. Б. 567].

Андре Арнес эса рақамли далилларни ҳодиса ёки жиноят гипотезасини тасдиқлайдиган ёки инкор этадиган, ишончли маълумотларни ўз ичига олган ҳар қандай рақамли ахборот сифатида таърифлаган [16. Б. 7, 17. Б. 152].

Йохан Кесей ва Андре Арнеслар томонидан берилган таърифларда рақамли далилларни яхлитлигини (хеш қиймат) таъминлаш билан боғлиқ масалалар акс этмаган. Шу боис, ушбу таърифларда ҳам камчиликлар мавжуд.

А.Ю. Черданцев эса ўз тақдиқотларида рақамли (электрон) далил тушунча-сини илгари сурган. Унинг фикрича, рақамли (электрон) далил – далилларни тўплаш, текшириш ва баҳолаш жараёнида жиноят иши бўйича аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни иккилик санок шаклида сақлаган ёки узатилган ахборотдир [18. Б. 57]. Фикримизча, олим томонидан тақлиф этилган “рақамли (электрон) далил” атамаси унга берилган таърифнинг техник хусусият-ларига мос эмас. Шу билан бирга, таърифда электрон далилнинг хусусиятлари ва фарқловчи белгилари акс этмаган. Бундан ташқари, рақамли

далиллар тушунча-сини фақат жиноят ҳуқуқий соҳалари билан чегаралаш, уни тор доирада ишлаб чиқилганлигини тасдиқлайди. Сабаби, рақамли далиллар тушунчаси барча процессуал ҳуқуқ соҳалари учун бир ҳил мазмун ва шаклга эга.

“Рақамли далил” тушунчаси борасида тақдиқотчи Б.Каримов томонидан берилган таъриф ҳақиқатга анча яқин. Унинг фикрича, рақамли далил – рақамли қурилма ва тармоқда сақланган ёки улар орқали узатилиши билан инсон омили ёхуд кибер жараён натижасида юзага келган иш учун аҳамиятли, қийматланган ахборотдир [19. Б. 172].

Маълумки, рақамли далилларнинг қийматланиши (хеш функция) уларнинг яхлитлиги ва ишончлигини таъминлашнинг асосий шарти ҳисобланади. Бироқ, берилган таърифда рақамли далилларнинг шакли билан боғлиқ масалалар очиқ қолган. Шундай бўлсада, таъриф нисбатан пухта ва аниқ ишлаб чиқилган.

Рақамли далиллар яхлитлигини таъминлашни ҳуқуқий тартибга солиш механизми Россия ва МДХ давлатларининг жиноят-процессуал қонунчилигида белгиланмаган. Шу боис бу борада, АҚШнинг NIST (2006), NIJ (2001), Буюк Британиянинг ACPO (2011), Интерпол (2019), DFRWS (2008) каби илғор хорижий амалиётлар ҳамда ISO/IEC халқаро стандартларига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Бунда рақамли далилларнинг ҳуқуқий мақоми ҳамда улар билан ишлашнинг халқаро тан олинган усубий мезонлари белгиланган [20. Б. 63].

Жумладан, АҚШ Стандартлар ва технологиялар миллий институти (National Institute of Standards and Technology) рақамли далил тушунчаси хусусида Йоган Кесеи томонидан берилган таърифта иқтибос келтиради [21. Б. 1].

АҚШ Миллий адлия институти (National Institute of Justice – NIJ) эса рақамли далил ва электрон далил тушунчаларининг ҳар бирга алоҳида таъриф берган. Унга кўра, рақамли далил – бинар шаклда сақланган ёки узатиладиган, судда фойда-ланиш мумкин бўлган маълумотдир [22. Б. 38]. Электрон далил эса – электрон қурилмада сақланадиган ёки ўтказиладиган, тергов учун қимматли ахборот ва маълумотдир [23. Б. 49].

Халқаро Интерпол ташкилотининг Рақамли криминалистик лабораториялар учун раҳбарий кўрсатмаларида (Global guidelines for digital forensics laboratories) электрон далилларнинг хусусияти ва уларни экспертиза қилиш билан боғлиқ масалалар ўз аксини топган. Бироқ, электрон далил тушунчасига таъриф берилмаган [24. Б. 13].

Буюк Британиянинг Полиция катта офицерлари Ассоциацияси (кейинги ўрин-ларда ACPO деб юритилади) томонидан бир неча марта рақамли далиллар билан ишлаш бўйича услубий қўлланмалар ишлаб чиқилган. Хусусан, АСРОнинг “Компьютер базасидаги электрон далиллар учун энг яхши амалий қўлланма”сида (4-версия) компьютер электрон далили тушунчасидан фойдаланилган. Унга кўра, компьютер электрон далили бу – компьютерда сақланган ёки у орқали узатиладиган, тергов учун аҳамиятига эга бўлган ахборот ва маълумотлардир [25. Р. 6].

Рақамли далиллар бўйича АСРО амалий қўлланмасида (5-версия) эса рақамли далил тушунчасидан фойдаланилган, бироқ унга алоҳида таъриф берилмаган.

Рақамли далилларнинг ҳуқуқий мақоми, уларни тўплаш, текшириш, сақлаш, транспортировка қилиш ва баҳолаш тартибига оид нормалар процессуал қонунчилигимизда ҳам белгиланмаган. Ушбу ҳолатлар ҳуқуқни қўллаш фаолиятида моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини бузилишига сабаб бўлмоқда.

Мантиқан “далил” тушунчаси иш учун аҳамиятга эга бўлган муайян ҳаракат ёки ҳаракатсизликни муқаддам ҳақиқатда юз берганлик фактини тасдиқлайди. Мисол учун ҳодиса жойидан бармоқ излари топилганда, терговчи муқаддам жиноятчи томонидан қолдирилган изларни топади, олади ва қайд қилади, бироқ изларни ўзи яратмайди ёки хосил қилмайди. Рақамли далиллар билан ишлашда ҳам мазкур ҳолатда амал қилади. Терговчи

муқаддам жиноятчи томонидан қолдирилган далилларни қидириб топади, олади ва хужжатлаштиради. Шу боис, рақамли ахборотларни “яратиш” ва “қайта ишлаш” билан боғлиқ жараёнлар рақамли далил тушунчасини шакллантиришда иштирок этмайди.

Шунга қўра, рақамли далил – рақамли қурилма ёки тармоқда рақамли шаклда сақланган ёки узатилган, иш учун аҳамиятли қийматланган ахборотдир.

Мазкур таъриф рақамли далилларнинг мазмун-моҳиятини, шакли, хусусият-лари ва мақбуллиги билан боғлиқ масалаларни қамраб олади.

Рақамли далилларнинг техник хусусияти

Физик қонуниятга қўра, электр токи электр зарядларининг тартибли ҳаркати натижасидир [26]. Бошқача қилиб айтганда, электр токи энергиянинг бир шакли. Агар, электр токи лампани ёритса ёки машина двигателини ҳаракатга келтирса, мазкур объектларга нисбатан “электролампа” ёки “электромобил” атамасини қўллаш мантиқан тўғри. Сабаби, электр энергияси ёруғлик нури ёки материяни ҳаракатланиши учун бевосита таъсир этади. Бироқ, рақамли ахборотни ҳосил бўлиши механизми ушбу жараёнлардан бутунлай фарқ қилади. Шу билан бирга, табиатда электр энергиясининг аниқ бир шакли мавжуд эмас. Шу боис, электр токи ёки магнит майдон рақамли далилларни юзага келишида фақат манба (восита) сифатида иштирок этади, деб ҳисоблаш мумкин.

Фикримизни янада асослаш мақсадида ёзувни қайд этиш манбаларига эътибор қаратсак. Инсоният тарихидан маълумки, ёзув дастлаб қоя тошларга, сўнгра тери, бамбук таёқчалари, мато ёки қоғозларга туширилган. Ёзувни қайд қилиш манбалари замон ва макон чегарасида доимо ўзгариб борган. Демак, ўзгаришлар ёзувни қайд этиш воситаларини кашф этилиши ёки юзага келиши ҳолатлари билан бевосита боғлиқдир. Шу боис, ёзма манбалар деганда айнан тош, тери, мато ёки қоғоз эмас, балки ундаги ёзувлар назарда тутилади. Хулоса шуки, электр токи ёки магнит майдони ҳам юқоридаги манбалар сифатида бугунги давр учун хос бўлган бир воситадир.

Савол. Агар электр токи манба бўладиган бўлса, унда рақамли далил ҳам ёзма далилнинг бир тури ҳисобланмайдими?

Тадқиқот натижалари, рақамли далиллар ўзининг қуйидаги хусусиятларига қўра мустақил далил тури сифатида эътироф этилиши зарурлигини кўрсатмоқда:

1. Бугун рақамли технологиялар ижтимоий ҳаётнинг деярли барча соҳаларини эгаллади ва у кундалик эҳтиёжларни қондиришнинг энг фаол восита-ларидан биридир. Шахснинг кундалик юмушлари, ҳаёт тарзи, қизиқишлари, режа-лари, ҳаракатлари ва умуман фаолияти рақамли технологиялар билан чамбарчас боғланди. Инсоният бир вақтнинг ўзида моддий дунё сингари вертуал оламда ҳам фаол фаолият олиб бормоқда. Табиийки, мазкур ҳолатлар ўзидан муайян изларни қолдиради. Муайян иш юзасидан адолатни қарор топтиришда эса айнан ушбу излардан рақамли далиллар ажратиш олинади. Демак, рақамли далиллар ўз ҳажмига қўра ёзма ва ашёвий далил турларидан ортиб бормоқда, деб баҳолаш мумкин;

2. Ёзма манбалар билан ишлашнинг услубий қоидалари ашёвий далиллардан деярли фарқ қилмайди. Ҳар икки далил тури ҳам анъанавий криминалистик методларга таянади. Бироқ рақамли далиллар билан ишлаш услубиёти ўз хусусиятига қўра анъанавий криминалистик методлардан фарқ қилади. Рақамли далиллар билан ишлашнинг махсус метод, восита ва тамойиллари мавжуд;

3. Рақамли далиллар таҳлили махфий (шахсий) маълумотлар тадқиқоти билан чамбарчас боғлиқдир. Шу боис, улар билан ишлашда муайян ахлоқий, ҳуқуқий ва техник талабларга риоя этилади ва х.к.

Рақамли ахборотнинг энг кичик бирлиги “*бит*”ни ташкил этади. Қоида тариқасида, компьютер буйруқлари алоҳида битлар билан эмас, балки бир вақтнинг ўзида саккиз бит билан бирга ишлайди. Тизимлаштирилган саккиз бит бир *байт*ни, бундан кўп миқдордаги ахборотлар килобайт, мегабайт [27, 53-б] ва кларни ташкил этади.

Аксарият рақамли қурилмалар электр токи ёрдамида ҳаракатга келади. Техник жиҳатдан бу – тўғри. Бироқ, манбалари (электр токи, магнит майдони) нуқтаи назаридан ахборотни “электрон” деб номлаш нисбий характерга эга. Аслида, манба ахборотни бевосита қайта ишламайди, балки бунинг учун шароит яратади.

Техник жиҳатдан ҳар қандай рақамли қурилмада процессор мавжуд. Аксариyat процессорлар ахборотни бинар шаклда – “0” ва “1” сонлари орқали қабул қилади ва қайта ишлайди. Ахборотнинг хусусиятига қараб, процессор рақамли ахборотни тўғридан-тўғри (ассемблер) ёки муайян компиляторлар орқали фойдаланувчига узатади [28, 225-6]. Бошқача қилиб айтганда, “0” ва “1” ёки “0”, “1” ва “2” сонлардан иборат битлар комбинацияси орқали процессор ахборотни рақамли шаклда кодлаштиради. Шундан сўнг, мазкур ахборот турли матн, фото, видео, аудио, графика ёки бошқа шаклларда (формат) мониторга узатилади.

1-жадвал

[illegible]

Тадқиқот натижалари электрон далил тушунчаси мантиқан хато тушунча эканлигини тасдиқламоқда. Шунга кўра, электр токинирақамли ахборотларни

яратиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш билан боғлиқ жараёнларда фақат восита сифатида иштирок этади, деб ҳисоблаш мумкин.

Рақамли далиллар билан ишлаш қандай ташкил этилади

Рақамли далиллар билан ишлаш жараёни уларни тўплаш, текшириш, сақлаш, транспортировка қилиш ва баҳолашнинг ахлоқий, процессуал ва услубий қоидаларини қамраб олади. Ушбу жараёнларнинг ҳар бири мустақил босқич бўлиб, бунда муайян ҳуқуқий ва техник талабларга риоя этилади.

Рақамли далиллар билан ишлашнинг услубий қоидалари барча процессуал ҳуқуқ соҳалари учун бир хилмажбурий аҳамиятга эга. Шу билан бирга, ушбу қоидалар шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари билан бевосита боғлиқ. Қолаверса, ҳуқуқни қўллаш амалиётида рақамли далиллар билан ишлаш бўйича шаклланган турли амалиётларни унификация қилиш эҳтиёжи мавжуд. Шу боис, мазкур қоидалар муайян ваколатли субъект томонидан тасдиқланиши ҳамда халқаро амалиёт ва стандартларга мослаштирилиши мақсадга мувофиқдир.

Рақамли далиллар ўта таъсирчан ва тез ўзгарувчан хусусиятга эга. Шу сабабли, улар билан ишлашда махсус тайёргарлик талаб этилади. Сабаби, биргина эҳтиётсизлик натижасида тергов учун қимматли бўлган рақамли далилларга зарар етказиш ёки уларни йўқотиб юбориш эҳтимоли юқори. Бундан ташқари, қонунни қўлловчи мутахассис фикри ёки эксперт хулосасини тўғри баҳолаши, самарали тергов йўналишларини белгилаши учун ҳам рақамли далилларни мустақил таҳлил этиш кўникмасига эга бўлиши зарур. Бундай билимларга эга бўлмаслик рақамли далилларнинг мақбуллигини хавф остида қолдиради ёки унинг бузилишига сабаб бўлади. Бу юзасидан чиқарилган суд ҳукми эса қонунга зиддир. Шунга кўра, соҳада махсус терговчи, прокурор ёки судьяларни тайёрлаш мақсадга мувофиқдир.

Махсус терговчи – рақамли криминалистика соҳасида қайта тайёрлашдан ўтган, жиноят ишини тергов қилиш ваколатига эга бўлган шахсдир. У жиноят иши бўйича тергов ва тезкор гуруҳига раҳбарликни амалга оширади, иш юзасидан тўлиқ жавобгар шахс ҳисобланади. Шу билан бирга, тергов режасини ишлаб чиқади, жиноят иши бўйича тергов-тезкор гуруҳни шакллантиради, вазифаларни тақсимлайди, тергов йўналишларини белгилайди ҳамда тергов устидан умумий раҳбарликни амалга оширади. Жиноят иши юритуви бўйича прокурорни доимий ҳабардор этиб боради, тергов ҳаракатлари кетма-кетлиги, самарадорлиги ва қонунийлигини таъминлайди. Бундан ташқари, тезкор-қидирув тадбирлари қонунийлиги устидан назоратни амалга оширади, рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва баҳолаш жараёнлари мақбуллигини таъминлайди. Рақамли далилни транспортировка қилиниши билан боғлиқ масалалар ҳам айнан махсус терговчи томонидан ҳал этади.

Рақамли далиллар билан ишлашнинг ўзига хос хусусияти тўпланган далилларнинг қиймати ва нусхалари бир вақтнинг ўзида ишни кўраётган эксперт, прокурор, судья ва адвокатга юборилиши билан характерланади. Бу орқали, процесс иштирокчиларига тенг имконият яратилади. Сабаби, рақамли далиллар қийматланганидан сўнг, уларни ўзгартириб бўлмайди. Аксинча бўлган тақдирда уларнинг мақбуллиги бузилади.

Рақамли далиллар билан ишлашнинг асосий шарти уларни эксперт, мутахассис иштирокида олиниши билан боғлиқдир. Қоида тариқасида, мутахассис эҳтимол тутилган ахборот хавфсизлиги муаммолари тўғрисида гуруҳ аъзоларини огоҳлантиради, тизим, тармоқ конфигурацияси ҳақида дастлабки ва кейинги

ахборотларни тақдим этади ҳамда ишга алоқадор ҳолатларни ҳужжатлаштиришга ёрдам беради. Бундан ташқари, ишга оид бошқа ҳолатлар бўйича терговчига услубий ёрдам кўрсатади.

Шундан сўнг эксперт рақамли далиллар, излар ва уларнинг манбаларини аниқлайди, техник талаблар асосида улардан нусхалар олади ҳамда рақамли қурилмада амалга оширилган ҳаракатлар кетма-кетлигини ҳужжатлаштиради. Бундан ташқари, ишга алоқадор рақамли далилларни таҳлил қилади, текширади, тадқиқот натижаси бўйича илмий асосланган хулоса ва тушунтиришлар беради.

Рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида ҳудуд хафсизлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда профилактика инспектори ҳодиса жойига биринчи бўлиб етиб боради, ҳодиса жойи ҳақида терговчига ахборот беради, унинг чегараларини ўраб олиниши ва моддий далилларни сақланишини таъминлайди. Шу билан бирга, ҳодиса жойига кириб-чиқувчиларни ҳужжатлаштиради (мақсад-вазифалари, вақтини белгилайди).

Тезкор-қидирув ҳодими эса белгиланган тартибга асосан терговчи томонидан берилган топшириқлар ижросини таъминлайди, рақамли далиллар билан ишлаш қоидаларига қатъий риоя этади ҳамда иш бўйича зарур тезкор-қидирув тадбирларини амалга оширади.

Рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида аризачи ёки жабрланувчининг иштироки муҳим аҳамиятга эга. Терговчи ишни даставвал уларни сўроқ қилишдан бошлаши мақсадга мувофиқ. Бу орқали мавжуд вазиятга аниқлик киритилади ва жиноятни содир этиш механизми аниқланади. Корпоратив шароитларда аризачи ва жабрланувчи турли шахслар бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида судлар, банк мутахассислари ҳам заруратга кўра иштирок этади.

Рақамли далилларимейж [29. Б. 30, 38] (визуал) усулда кўздан кечирилади, қийматланади (хеш функция) ва тасдиқланади. Рақамли далилларнинг имейж қилиш уларнинг яхлитлигини таъминлашнинг ишончли усулидир. Имейж (визуал) усули содда ва кам вақт талаб қиладиган жараён ҳисобланади. Бунда рақамли далиллардан визуал (расм қилиб) нусха олинади ва уларга махсус дастурлар ёрдамида қиймат берилади. Ушбу қиймат ўзагарса, далилнинг яхлитлиги ҳам бузилади. Сабаби, берилган қийматни қайта тиклашнинг имкониятимавжуд эмас.

Рақамли ахборотлардан имейж усулда нусха олишнинг фойдали жиҳати далил бошқа қурилмага кўчирилгандан сўнг асл қурилмани эгасига қайтариш мумкин. Шунингдек, рақамли далилнинг қиймати белгиланган тартибда судга юборилади. Ушбу усул рақамли далилларга ҳар қандай ташқи таъсирларни ҳамда зарар етишини олдини олади.

Визуал(image) нусха кўчириш орқали олинган маълумотларни очиш ва текшириш учун махсус рақамли криминалистик воситалари зарур. Масалан, “Magnet Axiom” [31], “Accessdate” [32], “EnCase”, “EnCase FIM” “Elcomsoft” [33], “Belkasoft Evidence Center 2020”, “Belkasoft Acquisition and Analysis Suite” ва х.к. Ушбу воситалар рақамли далиллар билан бевосита ёки масофадан туриб ишлаш учун мўлжалланган. Муҳим аҳамиятга эга бўлган файллар рақамли суд-экспертиза дастурий воситалари орқали олинади ва намойиш этилади. Бироқ, далилларнинг таркиби ва яхлитлиги ёки файл ва мета-маълумотлар ўзгартирилмайди.

Рақамли қурилма ва далиллар кўздан кечирилгач, белгиланган тартибда баённома тузилади. Баённомада рақамли далилларнинг хеш қиймати ҳолислар томонидан имзоланади. Шу йўл билан ҳолислар иштирокига оид процессуал муаммолар ечилади. Махсус дастурлар ёрдамида рақамли ахборотларга оид ҳисоботлар тергов ишига қўшиб қўйилади. Шунингдек, баённомада қандай техник қурилма ва дастурий воситалардан фойдаланилгани кўрсатилади.

Рақамли қурилмалар олингач белгиланган тартибда антистетик пакетлар солинади. Ҳар қандай механик шикастланишлар ва радиотўлқин, электромагнит таъсирлардан ҳимояланган ҳолда ўралади. Бунда рақамли қурилмани USB ва порт каналлари ташқи томондан ёпилиб, қадоқланади. Шундан сўнг терговчи уларни транспортирова қилиш чораларини кўради.

Рақамли далилларни идентификация ва аутентификация қилиш

Криминалистика назариясида идентификация ашёвий далилларнинг айнанлигини аниқлаш [34. Б. 22] мақсадида ўтказилади. Терговчи рақамли далилларни айнанлигини аниқлашда анъанавий криминалистик методлардан кенг фойдаланади. Бироқ, идентификация жараёни рақамли далилларнинг ҳақиқийлигини аниқлашнингбир босқичи ҳисобланади.

Анъанавий жиноятларни тергов қилишда идентификация қилинган объектлар далил тури сифатида қайд қилинади. Бунда иш учун аҳамиятга эга бўлган ашёвий ва ёзма далилларнинг асли (жиноят предмети, қуроли, восита ва х.к.) олиб қўйилади. Бироқ, виртуал оламда рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлаш учун уларнинг ҳақиқийлигини ҳам текшириш зарур.

Идентификация ва аутентификация жараёнлари бир-бирини тўлдирувчи мустақил жараёнлардир. Одатда, ушбу жараёнлар бир вақтнинг ўзида ёки кетма-кет амалга оширилади.

Идентификация – фойдаланувчи ёки қурилмани ахборот тизими ёки тармоқдаги ўзига хос белгиси – идентификатори орқали аниқлашдир. Бунинг учун фойдаланувчи тизим ёки тармоққа ўз белгисиини киритиши керак. Фойдаланувчи номи (login), рақамли ёки ҳарф-рақамли коди, ники (тахаллус, лақаб), телефон, паспорти, банк картаси номерлари, телефон IMEI коди, товар штрих коди, электрон имзо e-mail, сайт манзили ва ҳакозолар шахс ёки қурилманинг идентификаторлари сифатида иштирок этади.

Аутентификация – рақамли далилларнинг ҳақиқийлигини текшириш жараёнидир. Аутентификация жараёни бир, икки ёки кўп босқичли бўлиши мумкин. Рақамли далилларни аутентификация қилиш натижасида уларнинг манбаси, жиноятчи шахс учун хос бўлган хусусиятлар, кўникмалар, жиноят излари ҳамда иш учун аҳамиятли бошқа ҳолатларни ҳақиқатда мавжудлиги факти тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида рақамли далилларнинг ҳақиқийлигини текшириш (кейинги ўринларда аутентификация қилиш деб юритилади) тартибига оид нормалар белгиланмаган. Бироқ, илғор хорижий давлатлар тажрибасида рақамли далилларни аутентификация қилиш бўйича амалиётлар шаклланган. Бу юзасидан халқаро стандартлар [35] ҳам жорий этилган. Хусусан, АҚШнинг Далиллар тўғрисидаги Федерал қоидаларида иш учун аҳамиятга эга бўлган далилларни аутентификация қилиш бўйича алоҳида боб ажратилган (901-модда). Шу боис, аутентификация фақат фойдаланувчи киритган маълумотларни (логин, парол) тизим ёки тармоқ маълумотлар базасида мавжудлигини

тасдиқлаш жараёни эмас. Балки, далилларнинг ҳақиқийлигини текшириш ва тасдиқлаш жараёнидир.

2-жадвал

Рақамли қурилмалар билан ишлаш жадвали

Рақамли далиллар мақбуллиги қандай таъминланади

Рақамли далилларнинг мақбуллигини таъминлаш масаласи тергов ва суд амалиётидаги тизимли муаммолардан биридир. Бугун, нафақат жиноят ишларида, балки фуқаролик, маъмурий, иқтисодий ёки ҳакамлик ишларини юритишда ҳам рақамли далиллар билан бевосита тўқнаш келинмоқда. Муаммо шундаки, қонунни қўлловчи иш юзасидан адолатли қарор қабул қилиши учун рақамли далиллар билан ишлашда етарли билим, малака ва кўникамага эга эмас. Амалдаги қонун-чилиқда эса уларнинг ҳуқуқий мақоми ва процессуал тартибига оид нормалар белгиланмаган. Мазкур ҳолатлар процессуал ҳуқуқ соҳаларида турли амалиётларни шаклланишига сабаб бўлмоқда.

Қонунчиликка кўра, ҳуқуқ масалалари билан боғлиқ низолар процессуал тартибда, давлат номидан ваколат берилган субъект - судлар томонидан ҳал этилади. Судлар ҳуқуқий назоларни ҳал этишда нафақат қонуний усуллардан, балки илмий асосланган, тажрибадан ўтган, муайян нашрларда эълон қилинган ҳамда ишончлилик даражаси юқори бўлган воситалардан фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Сабаби, шахсни давлат номидан айбдор деб топиш учун қонунни қўлловчи ҳар қандай усулдан фойдаланишга ҳақли эмас. Ушбу ҳолат фуқароларга ўз ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини адолатли ҳимоя қилиши учун тенг имконият бермайди.

Бундан ташқари, рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транс-портировка қилиш ва баҳолаш бўйича ҳуқуқ билан тартибга солинган талаблар барча давлатлар учун бир ҳилда амал қилмайди. Мазкур ҳолатлар қонунни қўлловчида муайян юрисдикция билан боғлиқ чекловларни юзага келтиради. Шу боис, илғор хорижий амалиётларда ушбу муаммоларни бартараф этишнинг техник талаблари жорий этилган.

Мисол учун, рақамли далилларга оид халқаро низоларни ҳал этишда судлар томонидан далилнинг нафақат ҳуқуқий, балки техник талабларига риоя этилгани ҳам ҳисобга олинади. Рақамли далилларнинг асли ёки нусха эканлиги ҳамда суд томонидан қўйиладиган талабларга мос ёки мос эмаслиги текширилади ва баҳоланади [36. 37. 38. Б. 47, 39. Б. 525, 40. Б. 29].

Ҳуқуқий талаблар деганда ҳуқуқни қўлловчи томонидан рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашнинг процессуал талабларига риоя этилгани, шунингдек иш учун аҳамиятга эга бўлган рақамли далилларнинг қонунийлиги, алоқадорлиги, яхлитлиги, етарлилиги ва ишончлигини текшириш назарда тутилади.

Рақамли далилларнинг алоқадорлиги. Рақамли далиллар жиноят, фуқаролик, маъмурий ёки иқтисодий суд ишлари учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар ҳақидаги хулосаларни тасдиқловчи, рад этувчи ёки шубҳа остига олувчи фактлар ёки нарсалар тўғрисидаги маълумотларни акс эттирган тақдирдагина ишга алоқадор деб эътироф этилади.

Рақамли далилларнинг етарлилиги. Исботланиши керак бўлган барча ва ҳар бир ҳолатнинг ҳақиқийлигини сўзсиз тасдиқловчи ишга оид барча ишончли далиллар тўпланган бўлса, уларнинг жами ишни ҳал қилиш учун етарли деб ҳисобланади.

Рақамли далилларнинг ишончлилиги. Текширув натижасида ҳақиқатга мувофиқ эканлиги аниқланган далиллардир [41, 95-м].

Рақамли далилларнинг қонунийлиги – рақамли далилларни процессуал қонунчиликка мувофиқ тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашнинг белгиланган тартибига амал қилинишидир;

Рақамли далилларнинг яхлитлиги – махсус дастурий воситалар ёрдамида рақамли далиллар ҳажмини (алгоритм) қийматлаш орқали амалга оширилади.

Техник талаблар деганда эсарақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш, транспортировка қилиш ва баҳолашда риоя этилган процедура, восита ва услублар назарда тутилади [42]. Техник талаблар рақамли далилларнинг тури ва таҳлил усули ва форматига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Рақамли далилларни баҳолашнинг қандай мезонлари мавжуд

Процессуал қонунчиликда рақамли далилларни баҳолаш тартиби ва мезон-ларига оид нормалар белгиланмаган. Шу билан бирга, мамлакатимизда олиб борилган илмий тадқиқот ишлари, тергов ва суд амалиётида ҳам рақамли далил-ларни баҳолаш бўйича ягона қоидалар мавжуд эмас. Бироқ, хорижий давлатларда ушбу масала кенг тадқиқ этилган ва бу юзасидан илмий асосланган амалиётлар шаклланган. Шу боис, назария ва амалиётдаги бўшлиқларни ўрнини тўлдириш, процессуал қонунчилик, тергов ва суд амалиётида юзага келаётган хатоликларни олдини олиши ҳамда бартараф этиш учун илғор хорижий тажрибага таяниш энг мақбул ечимидир.

Рақамли далилларни баҳолашда қонунни қўлловчи дастлаб, уларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва транспортировка қилишда ҳуқуқий, техник ва ахлоқий нормаларига риоя этилганини текшириши зарур [43. Б. 95–96]. Сабаби, рақамли далиллар билан ишлашда иш учун аҳамиятга эга бўлмаган фуқароларнинг шахсий маълумотларини таҳлил қилишга тўғри келади. Бунда терговчи, прокурор, суд, адвокат, эксперт, мутахассис ва бошқа иштирокчилар ушбу маълумотларни ошкор этилмаслиги ва даҳлсизлигини таъминлашлари шарт.

Рақамли далиллар тадқиқ этилган холларда эксперт суд муҳокамасида ўтказилган тадқиқотнинг хусусиятлари, методлари ҳамда воситалари бўйича илмий асосланган тушунтиришлар беради. Бунда эксперт (мутахассис) ўзининг ҳаракатларини босқичма-босқич ҳужжатлаштириши, далилларни олиш ва текшириш усуллари ҳамда воситаларини кўрсатиши, баҳолаш мезонларини ва қийматлаш масалаларини батафсил изоҳлаб бериши лозим. Шу билан бирга, эксперт (мутахассис) тадқиқоти натижалари суд муҳокамасида қайта кўрсатиб берилишимақсадга мувофиқ. Сабаби, экспертиза тадқиқоти натижалари судья, прокурор, адвокат томонидан текширилганда бир хил қийматни бериши керак.

Тадқиқот давомида, эксперт кўрсатувларини текшириш ва далилларни баҳолаш юзасидан кўплаб ривожланган хорижий мамлакатлар, хусусан АҚШ [44. Б. 498], Буюк Британия [45. Б. 688], Австралия [46. Б. 372], Норвегия [47. Б. 366], Шведция [48. Б. 227] каби илғор хорижий амалиётлар ўрганилди. Мазкур давлатлар қонунчилигида ҳам эксперт тадқиқотларига нисбатан, юқорида кўрстилгани кабиқатъий талаблар жорий этилганлиги аниқланди.

Далилларни баҳолаш уларни текширишнинг якуний босқичи ҳисобланади. Шу боис, иш бўйича ҳар бир далил алоҳида ва далиллар жами бўйича баҳоланиши лозим.

Далилни баҳолаш мезонлари бўйича назарияда қатор фикр ва мулоҳазалар мавжуд. Хусусан, биринчи гуруҳ олимлари далилларни баҳолашда уларнинг ишонч-лилигини асосий мезон сифатида қабул қилишган. Иккинчи гуруҳ олимлари эса далилларни баҳолаш мазмунига уларнинг иш бўйича объектив ҳақиқатга эришишга таъсир этувчи барча хусусиятларини белгилаш киради [49. Б. 150] деб ҳисоблашган. Учинчи гуруҳ олимлари рақамли далилларни баҳолашда уларнинг мақбуллиги, ишончлилиги, алоқадорлиги ва аҳамиятини кўзда тутадилар.

Далилларни баҳолашда рақамли далилнинг барча хусусиятлари ҳисобга олинади. Далиллар уларнинг алоқадорлиги, мақбуллиги, ишончлилиги ва етарли-лиги жиҳатидан баҳоланади.

Рақамли далилларни баҳолаш моддий далилларга нисбатан мураккаб жараёндир. Сабаби, рақамли далилларни баҳолашдан аввал ҳам, риоя қилиниши керак бўлган бир қатор талаблар мавжуд.

Ривожланган мамлакатларда, жумладан АҚШда [50. Б. 68–69] рақамли далилларни баҳолашда текширилиши лозим бўлган дастлабки талаблар белгиланган. Хусусан, В. Роуссес Дауберт стандартига асосан рақамли далилларни судга тақдим этиш ёки кўрсатувларни баҳолашнинг қуйидаги асосий мезонларини тақлиф этган [51. Б. 10].

1. Тергов ва экспертиза давомида қўлланилган методлар назарий жиҳатдан асосланган бўлиши. Сабаби, амалдаги қонунчиликка кўра шахсни давлат номидан айбдор деб топиш учун тергов органлари ёки суд ҳар қандай восита ва методлардан фойдаланишга ҳақли эмас. Мазкур восита ва методлар муайян тадқиқотлар натижасида синовдан ўтказилган бўлиши лозим. Акс ҳолда қарор гумон қилинув-чининг фойдасига чиқарилиши лозим.

2. Криминалистик амалиётда қўлланилган услублар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг журналлари, рўзнома ёки интернет сайтларида чоп этилиши кераклиги. Бунда тергов ва суд жараёнида қўлланилган услубиётлардан процесс-нинг бошқа иштирокчилари, жумладан судьялар ва адвокатлар ҳам хабардор бўлиши зарур. Акс ҳолда суддақонунийлик ва адолатни таъминлаш мумкин эмас.

3. Тадқиқот усулининг хато қилиш даражасини аниқлаш – бунда тадқиқот ўтказишда қўлланилаётган метод ва воситаларни ишончлилик даражаси текширилади.

4. Амалиётда қўлланиладиган методлар бирор илмий жамиятда қабул қилиниши кераклиги. Мазкур талаб ҳам жуда муҳим бўлиб, ишни судга қадар юритиш ва суд муҳокамаси босқичларида қўлланилаётган усулларни унификация қилиш имкониятини беради.

Ушбу стандартлар рақамли далилларининг тўғрилиги ва эксперт кўрсатув-ларини ҳаққонийлигини текширишда кенг имконият беради [52. Б. 45].

2017 йилда Антви-Боасиако (Antwi-Boasiako) ва Вентерлар (Venter) томони-дан рақамли далилларни мақбуллигининг техник ва ҳуқуқий талаблари бўйича “Рақамли далиллар мақбуллигини баҳолашнинг ягона модели” (Harmonized Model for Digital Evidence Admissibility Assessment (HM – DEAA)) ишлаб чиқилган. Мазкур моделда рақамли далилларни баҳолашнинг қуйидаги уч босқичи кўрсатилган.

а) Рақамли далилларнинг мақбуллигини баҳолаш

Мазкур босқичда рақамли далилларни олишда процессуал қонунчилик ва халқаро стандартларга риоя этилганлиги ҳамда уларнинг аҳамияти криминалистик жиҳатдан баҳоланади.

б) Рақамли далиллар кўриб чиқиш

Ушбу босқичда рақамли далилларнинг яхлитлиги, яъни уларни олиш, сақлаш ва таҳлил қилишда экспертиза процедуралари ва воситаларига риоя қилинганлиги баҳоланади. Бундан кўзланган мақсад далилларни топиш, сақлаш ва таҳлил қилишда илмий асосланган принципларга риоя этилганлигини текшириш, иш сифатини таъминлаш ва натижаларга ишончни мустаҳкамлашдир [53]. Шу билан бирга, рақамли далиллар билан ишлаш ва уларни тадқиқ қилишда стандартларга амал қилингани (масалан, рақамли криминалистика воситаларини аттестациядан ўтгани, ишончлилиги ва тўғри ишлаши тасдиқлангани, фойдаланишдан аввал синовдан ўтказилгани) ҳам ҳисобга олинади.

Бундан ташқари, лаборатория тадқиқотида амал қилинган стандартлар ва протоколлар ҳам ўрганилиши лозим. Бундан мақсад лабораторияда рақамли далилларни

таҳлил этиш ва натижаларни ишончлилигини таъминлаш учун ишончли методлар, рақамли қурилмалар ва дастурий воситалар, компетентли ҳодимлар ҳамда асосланган хулосалар бериш имконияти мавжудлигини аниқлашдир.

с) Рақамли далилларнинг мақбуллиги бўйича қарор қабул қилиш.

Ушбу босқичда рақамли далилларнинг ҳақиқийлиги, яхлитлиги ва ишонч-лилиги иккинчи босқич натижаларига асосан баҳоланади. Масалан, рақамли далил-ларни олиш методлари ва воситалари ишончлилиги нуқтаи назаридан баҳоланади ҳамда экспертларнинг кўрсатувлари солиштирилади [54]. Натижалар ҳақиқий деб топилиши учун улар холис тарзда талқин қилиниши, хатолар, ноаниқликлар ва чекловлар ҳақидаги маълумотлар ошкор қилиниши керак [55. Б. 158, 56. Б. 95].

В.Роуссев, Антви-Боасиакова Вентерлар томонидан таклиф этилган мезонлар қанчалик мукамал бўлмасин, уларда рақамли далилларнинг баҳолашнинг ахлоқий талаблари кўрсатилмаган. Таъкидлаш жоизки, ахлоқий талаблар ҳам мазкур далил турини баҳолашда принципал аҳамиятга эга. Зеро, амалдаги қонунчи-ликка кўра шахсий маълумотлар махфий маълумотлар сиррасига киради.

Хулоса қилиб айтганда, илғор хорижий амалиётлар ва стандартларда рақамли далилларни баҳолашнинг халқаро даражада тан олинган қоидалари белгиланган [57. Б. 15]. Уларни миллий қонунчиликка мослаштирилиши қуйидаги масалаларни ижобий ҳал этилишига ёрдам беради:

биринчидан, ҳуқуқни қўллаш фаолияти шаффофлигини таъминланади;

иккинчидан, ишни судга қадар юритиш ва суд босқичларида рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва баҳолашнинг илмий асосланган, объектив, қонуний ва адолатли механизми жорий этилади;

учинчидан, рақамли далиллар билан ишлаш соҳасида нафақат жиноят судлари учун балки маъмурий, фуқаролик, иқтисодий ҳамда ҳакамлик судлари учун ҳам ягона услубий қоидаларни белгиланади;

тўртинчидан, соҳада давлатлар ўртасида юзага келган низоларда Ўзбекистон Республикаси манфаатлари ишончли ҳимоясини таъминлаш имкониятини беради.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, миллий қонунчиликда рақамли далиллар билан ишлаш қоидаларининг аниқ белгиланиши суд-ҳуқуқ соҳасида юзага келаётган хатоликлар ва муаммоларни илмий асосланган ҳолда, қонун йўли билан ҳал этиш имконини беради. Шу маънода, тадқиқот натижалари процессуал қонунчилик тизимида шаклланаётган турли амалиётларни унификация қилиш учун методо-логик асос бўлиб хизмат қилади.

Бундан ташқари, ишлаб чиқилган назарий қоидалар норматив ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш жараёнида ҳам ҳуқуқий атамаларни бир хилда қўллаш билан боғлиқ муаммоларечимини таъминлайди.

I. Тадқиқот натижаларига кўра, қонун чиқарувчи субъект:

қонун ижодкорлиги фаолиятида “рақамли далил” тушунчасини қўллаши мақсадга мувофиқдир. Мазкур тушунча ушбу далилларнинг ҳуқуқий ва техник хусусиятларига тўла мос келади;

рақамли далиллар билан ишлашнинг услубий қоидалари барча процессуал ҳуқуқ соҳалари (жиноят, фуқаролик, иқтисодий процессуал қонунчилиги ҳамда маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги қонун) учун умумийвамажбурийдир. Сабаби, рақамли далилларнинг мақбуллиги нафақат ҳуқуқий талаблар билан, балки техник ва ахлоқий қоидалар билан ҳам таъминланади.

II. Рақамли далиллар билан ишлаш жараёнида қонунни қўлловчи субъектлар томонидан қуйидагилар таъминланиши мақсадга мувофиқ:

қонунни қўлловчи субъектларни (суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд) рақамли криминалистика соҳаси бўйича (камида 1 йил) қайта тайёрлашдан ўтказиш (сабаби, мазкур субъектлар иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни ҳуқуқий жиҳатдан баҳолайди. Рақамли далиллар моҳияти ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини билмаслик ишнинг ҳақиқий ҳолатини текшириш ва баҳолашга тўсқилик қилади);

рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва транспортировка қилиш қоидаларини илғор хорижий амалиётлар ва халқаро стандартларга (ISO/IEC-27035-1, ISO/IEC-27035-2, ISO/IEC-27035-3, ISO/IEC-27037, ISO/IEC-27038, ISO/IEC-27040, ISO/IEC-27041, ISO/IEC-27042, ISO/IEC-27043[56], ISO/IEC-27044, ISO/IEC-27050, ISO/IEC-30121) мослаштириш;

барча давлат идоралари учун ягона бўлган рақамли далиллар билан ишлаш-нинг ахлоқ кодексини тасдиқлаш;

рақамли далиллар билан ишлашнинг процессуал тартибини ишлаб чиқиш. Шу билан бирга, уларни аутентификация (ҳақиқийлигини текшириш) қилишнинг адолатли, қонуний ва самарали механизмларини жорий этиш;

тергов ва суд органларини замонавий рақамли криминалистика воситалари билан жиҳозлаш ва ҳ.к.

III. Қонунни қўлловчи рақамли далилларни баҳолашда қуйидаги мезонларга таяниши мақсадга мувофиқ:

рақамли далилларни процессуал қонун талабларига риоя қилинган ҳолда расмийлаштирилганлиги;

рақамли далиллар билан ишлашда ахлоқ қоидалари риоя этилганлиги;

рақамли далилларни тўплаш, сақлаш, текшириш ва транспортировка қилиш-нинг илмий асосланган методлари ва воситалари қўлланилганлиги;

рақамли далилларнинг мақбуллиги таъминланганлиги;

экспертнинг кўрилатган иш бўйича тегишли малака сертификатига эга эканлиги, экспертиза муассасаси тадқиқот воситаларининг белгиланган тартибда синов ва аккредитациядан ўтказилганлиги;

рақамли далилларни қийматланганлиги ва унинг яхлитлиги таъминланганлиги (натижаларни қайта такрорлаш орқали бир хил қийматга эришиш имкониятининг мавжудлиги).

Ушбу мезонлар рақамли далилларни баҳолашнинг миллий ва халқаро стандартларига тўла мос келади ҳамда ишнинг судга қадар юритиш ва суд муҳокамаси босқичларида адолатни қарор топтиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Пирматов О.Ш. Иқтисодий ва фуқаролик суд ишларинини юритишда электрон далилларнинг процессуал жиҳатлари. юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация. 2020. – Б. 1–155.

2. Kadirova M.K., Abdullaev R.K., Khujanazarov A.A., Rahimkulova L.U. Evaluation of the results of judicial computer and technical expertises by the investigators and the court. 2020. 74 C. DOI: 10.37200/IJPR/V24I6/PR260256. <https://www.psychosocial.com/article/PR260256/13667/>.

3. Вехов В.Б. Электронная криминалистика: понятие и система // Криминалистика: актуальные вопросы теории и практики: сб. трудов участников меж-дунар. науч.-практич. конф. – Ростов н/Д., 2017. С. 44–60.

4. Зуев С.В. Основы теории электронных доказательств: монография / под ред. докт. юрид. наук С.В. Зуева. М., 2019. – С. 253–270.

5. Abdullaev R.K. The widespread use of electronic technology in criminal proceedings. *Journal of Law Research*. 2020, 2 vol., issue 5. – PP. 1–255.
6. Пирматов О.Ш. Иқтисодий ва фуқаролик суд ишларинини юриштида электрон далилларнинг процессуал жиҳатлари // юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация – Т.; ТДЮУ. 2020. Б. 38. Ўша жойда – Б. 38–39.
7. Основы теории электронных доказательств: монография / под ред. докт. юрид. наук С.В. Зуева. – М.: Юрлитинформ, 2019. – С. 253–254.
8. Оконенко Р.И. «Электронные доказательства» и проблемы обеспечения прав граждан на защиту тайны личной жизни в уголовном процессе: сравнительный анализ законодательства Соединенных Штатов Америки и Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2016.
9. Пастухов П.С. О развитии уголовно-процессуального доказывания с использованием электронных доказательств // СПС «Консультант Плюс».
10. Khamidov B.Kh, Karimov B.Z., Topildieva D.M.. General Theoretical Issues of Improving Private Forensic Methods In The Field Of Combat Against Cybercrime. *Psychology and education* (2021) 58(1): 2705-2712. ISSN:00333077/ 2021. <https://doi.org/10.17762/pae.v58i1.1153>.
11. Джонс, Эндрю (2008). Создание лаборатории цифровой криминалистики. Баттерворт-Хайнеманн. п. 312. ISBN 978-1-85617-510-4. Цифровая криминалистика – https://ru.qaz.wiki/wiki/Digital_forensics
12. Sean E. Goodison, Robert C. Davis, and Brian A. Jackson. Digital Evidence and the U.S. Criminal Justice System – Identifying Technology and Other Needs to More Effectively Acquire and Utilize Digital Evidence. 2015.
13. Saferstein, Richard. A Simplified Guide To Digital Evidence. National Forensic Science Technology Center@NFSTC Largo, Florida 2015.
14. Casey, Eoghan (2004). Digital Evidence and Computer Crime, Second Edition. Elsevier. ISBN 0-12-163104-4.
15. Various (2009). Eoghan Casey (ed.). Handbook of Digital Forensics and Investigation. Academic Press. p. 567. ISBN 978-0-12-374267-4. Retrieved 2 September 2010.
16. Andre Arnes. "Digital Forensics". Hoboken, Norway. John Wiley & Sons Ltd, 2018. – P. 7.
17. Каримов Бобуржон (2020). Научно-теоретические вопросы категории цифровых доказательств. *Review of law sciences*, 5 (Спецвыпуск), 149-153. doi: 10.24412/2181-919X-2020-149-153.
18. Xamidov B.X., Karimov B.Z. Some issues in the development of the national cyber security strategy: problem and analysis. *Europe, science and we | Evropa, veda a my | Европа, наука и мы Education and Science*, Czech Republic. 2020. – P. 63.
19. Karen Kent, Suzanne Chevalier, Tim Grance, Hung Dang. Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response // Recommendations of the National Institute of Standards and Technology NIST Special Publication 800-86. 2006. E-1 p.
20. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs National Institute of Justice. Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders, Second Edition. 2001. – P. 38.
21. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs National Institute of Justice. Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders, Second Edition. 2001. – P. 49.
22. Черданцев А.Ю. Понятие цифровых доказательств, современное состояние и их роль в доказательственном процессе. *Юридическая наука и практика*. 2019. Том 15, № 4. С. 55–60. DOI: 10.25205/2542-0410-2019-15-4-55-60.

23. Каримов Б.З. Рақамли далиллар категориясининг илмий-назарий масалалари. Илмий мақола – Т.: TDYU Yuridik fanlar axborotnomasi – Вестник юридических наук – Review of Law Sciences. 5 (2020) – Б. 168. (Б. 168–172).
24. Interpol Global guidelines for digital forensics laboratories. 2019. – P. 13–78.
25. ACPO Good Practice Guide for Computer-Based Electronic Evidence. Official release version 4.0. – P. 6–66.
26. <https://skachat-besplatno.info/ximfiz/237-doimiy-elektr-toki-va-uning-1179onunlari.html>
27. Ионова Ю.А., Калитин С.В. Понятие доказательств, имеющих электронную форму и цифровое содержание: проблемы и перспективы. Статья. Вестник ХГАЭП. 2013. № 1 (63) – С. 53.
28. Хамидов Бахтиёр Общетеоретические вопросы совершенствования частных криминалистических методологий в сфере борьбы с киберпреступностью // Review of law sciences. 2020. № Спецвыпуск. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obscheteoreticheskie-voprosy-sovershenstvovaniya-chastnyh-kriminalisticheskikh-metodologiy-v-sfere-borby-s-kiberprestupnostyu> (дата обращения: 11.03.2021).
29. SWGDE Best Practices for Image Authentication, 2018; SWGDE Best Practices for Image Content Analysis, 2017; SWGDE Guidelines for Forensic Image Analysis, 2017. <https://www.unodc.org/e4j/ru/cybercrime/module-6/key-issues/handling-of-digital-evidence.html>.
30. Karimov B.Z. Jinoyat ishlari bo'yicha raqamli kriminalistika imkoniyatlaridan foydalanish. Monografiya. – Т., 2021. – Б. 38.
31. <http://www.forensicmall.ru/cat/magnet-forensics/magnet-axiom/>.
32. <http://www.forensicmall.ru/cat/category/accessdata/>.
33. <http://www.forensicmall.ru/cat/category/belkasoft/>.
34. Криминалистика. Учебник. Коллектив авторов. – Т.: ТГЮУ. 2019. – С. 22.
35. ИСО/МЭК 9594-8-94 «Информационная технология. Взаимосвязь открытых систем. Справочник. Часть 8. Основы аутентификации».
36. Biasiotti, Maria Angela, Jeanne Pia Mifsud Bonnici, Joe Cannataci (eds.) (2018). Handling and Exchanging Electronic Evidence Across Europe. Springer.
37. Kasper, Agnes and Eneli Lauritis. (2016). Challenges in Collecting Digital Evidence: A Legal Perspective. In Tanel Kerikmae and Addi Rull. The Future of Law and eTechnologies. Springer.
38. Alba, Manuel. (2014). Order out of chaos: technology, intermediation, trust, and reliability as the basis for the recognition of legal effects in electronic transactions. Creighton Law Review, Vol. 47, 387-521.
39. Duranti, Lucciana and Corrine Rogers. (2012). Trust in digital records: an increasingly cloudy legal area. Computer Law & Security Review, Vol. 28(5). – PP. 522–531.
40. Goode, Steven. (2009). The admissibility of electronic evidence. The Review of Litigation, Vol. 290 – PP. 1–64.
41. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат нашриёти. 2020. 95-модда.
42. <https://www.unodc.org/e4j/ru/cybercrime/module-6/key-issues/digital-evidence-admissibility.html>.
43. Хамидов Б. Рақамли экспертиза натижаларини текшириш ва баҳолаш // Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 91–97.

44. Albert J. Marcella, Jr. Doug Menendez. "Cyber Forensics: A Field Manual for Collecting, Examining, and Preserving Evidence of Computer Crimes". 2nd Edition. New York, USA. Taylor & Francis Group, LLC. 2008. – P. 498.
45. Anthony T.S. Ho and Shujun Li. "Handbook of digital forensics of multimedia data and devices". Guildford, UK. John Wiley & Sons, Ltd., 2015. – P. 688.
46. Richard Boddington. "Practical Digital Forensics". Birmingham, UK. Packt Publishing Ltd., 2016. – P. 372.
47. Andre Arnes. "Digital Forensics". Hoboken, Norway. John Wiley & Sons Ltd, 2018. – P. 366.
48. Joakim Kävrestad. "Fundamentals of Digital Forensics". Skövde, Sweden. Springer International Publishing, 2018. – P. 227.
49. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. Казань, 1973. – С. 150.
50. Andre Arnes. Digital Forensics. John Wiley & Sons, Inc., 111 River Street, Hoboken, USA 2018 – PP. 68–69.
51. Vassil Roussev. Digital Forensic Science: Issues, Methods, and Challenges. – Morgan & Claypool Publishers series. University of Texas, San Antonio. 2016. – P. 10.
52. Goodstein D. Reference Manual on Scientific Evidence, 3rd ed., National Academies Press, 2011, ch. The Admissibility of Expert Testimony. – PP. 37–54.
53. SWGDE Overview of the Accreditation Process for Digital and Multimedia Forensic Labs, 2017.
54. Antwi-Boasiako and Venter, 2017; US National Institute of Justice, 2004.
55. Б.Х. Хамидов. Кибержиноятларни тергов қилишда эксперт кўрсатув-ларини текшириш ва баҳолаш. International conference science and education / uluslararası konferans bilim ve eğitim. 2021. http://doi.org/10.37057/T_1 (155–158).
56. Хамидов Б. Рақамли экспертиза натижаларини текшириш ва баҳолаш // Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 91–97.
57. Khamidov B. (2021). General-theoretical issues related to digital evidence: problem and solution. Norwegian Journal of Development of the International Science, (63-2), 8-16. doi: 10.24412/3453-9875-2021-63-2-8-16.
58. https://webstore.iec.ch/preview/info_isoiec27043%7Bed1.0%7Den.pdf.